

ŞİBAN HAN DİVANI'NDA NEVÂÎ'YE NAZİRELER

Yrd. Doç. Dr. Yakup KARASOY (*)

Eski Türk edebiyatında sıkça rastladığımız nazire yazma geleneğine Özbek hanı Şiban Han da katılmıştır. Bir edebî tür olarak nazîre, Agâh Sırrı Levend'de "Şâir, sevdiği ve saydığı bir şâirin herhangi bir şiirini beğenir; aynı vezin ve kafiye ile onun benzerini meydana getirir. Aldığı, yalnız vezin ve kafiyedir... Bunun taklit ile hiç bir ilgisi yoktur... Nazireye "cevap'da denilir. Şâir, üstat saydığı şâirin eserinin konusunu da almaz. Yalnız veznini, biçimini ve esasını alır; benzerini meydana getirmekle üstadın eserine cevap vermiş olur." (1) şeklinde izah edilmiştir.

Tahir-ül Mevlevî'de ise nazîre, "Bir şâirin manzum bir eserine (alekser gazeline) diğer bir şâir tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere yazılan benzer şiirdir. Bunu yapmaya 'tanzîr' denilir. İran şâirleri nazîreye 'cevab' da derler." (2) şeklinde tanımlanmıştır. Şiban Han da Nevâî'ye yazdığı bütün nazîrelerinde 'cevab' kelimesini kullanmıştır.

Ali Şir Nevâî, 15. yüzyıl Türk edebiyatının doğuda yetiştirdiği üstad bir şâirdir. Devrin hükümdar şâirlerinden olan Şiban Han, Nevâî'ye yazmış olduğu nazîrelerle büyük bir edebî cesaret örneği vermiştir.

Özbek hanı Şiban Han, Nevâî'nin çağdaşdır. Baba tarafından soyu Cengiz Han'a kadar ulaşan Şiban Han, Nevâî'den 10 yıl sonra, 1451'de doğmuştur. Babasının 1468'de Moğol hanı Yunus Han tarafından öldürülmesi ile genç yaşta Özbeklerin başına geçer. Gençliğinde Arapça ve Farsçayı öğrenir ve devrin âlimlerinden dersler alır. 1487'ye kadar hayatı karışıklıklar ve istikrarsızlıklar içindedir. Seyhun ile Astrahan civarında dolaşır durur. 1488'de Timurlularla Moğollar arasındaki savaşlara

(*) S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

1- A. Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi 1. c., Türk Tarih Kurumu Yay., 2. baskı, Ankara 1984. s. 70...80.

2- Tahir-ül Mevlevî, Edebiyat Lügati, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s. 114-115. Neşre hazırlayan: Kemal Edib Kürkcüoğlu.

fiilen katılmağa başlar. Bu tarihte Moğol hanı Sultan Mahmut Han tarafından Türkistan (Yesi) kasabası kendisine hediye olarak verilir. Böylece Şiban Han bir daha çıkmamak üzere Türkistan bölgesine girmiş olur.

Timurlular arasındaki iç çekişmelerden yararlanarak 1501 yılında Semerkant'ı kesin olarak alır. Fetihlerine devam ederek 1503 yılında Endican'ı aldıktan sonra sırasıyla Taşkent, Fergana, Hisar ve Kunduz şehirlerini de alır. 1506 yılında Belh şehrini aldığı sıralarda Sultan Hüseyin Baykara, Timurluların devlet merkezi olan Herat şehrinde ölür. Şiban Han 1507 yılında Ceyhun nehrini geçip 24 Mayıs 1507'de Herat'a girerek zaten merkezi yönetimden kopmuş olan Timurlular devletine resmen son verir. 1508 yılında Meşhed, Rey ve Merv gibi şehirleri de ülkesine katar. Bu sıralarda Timurluların mirasçısı Babür Şah'ı bir daha dönmek üzere Türkistan'dan çıkarır. Babür Şah da Kabil'e yerleşerek Türkistan'da sönen Timurluların ocağını Afganistan'da yeniden ve güçlü olarak tütürür.

Timurluların başkenti Herat'ı elinde tutan Şiban Han'ın Türk dünyasındaki makam ve mevki artar. Artık Cengiz Han'ın ve Timur'un mirası kendisi için bir çeşit haktır. Şiban Han zamanla sünnilik için çalışan bir kahraman olur. Bu sebeple de Şah İsmail ile karşı karşıya gelirler. Başlangıçta Timur'la Yıldırım Bayezid'inkine benzer mektuplaşmalar olur. Şiban Han, Şah İsmail'den sünniliğe dönmesini talep eder. 1510 yılında Şah İsmail büyük bir ordu ile önce Meşhed'i alır ve Herat'a yaklaşır. Şiban Han, Merv'e çekilir. Merv'i kuşatan Şah İsmail, Şiban Han'ı erler meydanında beklediğini bildirerek meydan savaşına davet eder. Yapılan savaşta Şiban Han yaralanır ve 2 Aralık 1510'da ölür. Ancak kurmuş olduğu devlet 1600'lü yıllara kadar varlığını devam ettirir.

Şiban Han'ın adı ve mahlası bu güne kadar "Şiban, Şibânî, Şiban, Şibânî, Şaybak, Şeybek, Şah-Baht Han, Şahi Beg Han, Şeybânî Han..." (3) gibi değişik şekillerde okunmuştur. Kelimenin aslı Cengiz'in oğlu Cuci'nin küçük oğlu Şiban'dan gelmektedir. Bunun Arapça Şeybân ismiyle bir alâkası yoktur. Sonraları mollalar Şiban Han'ın adını Arapça İmam Şeybânî'nin ismiyle birleştirerek Şeybânî Han

3- Bu konuda bkz. Yakup Karasoy, Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin-İndeks), Ankara, 1989, (Gazi Üniv. SBE başılmamış doktora tezi.).

diye yazmışlar ve bu yanlışlık günümüze kadar süregelmiştir. Şiban Han, Topkapı Müzesi 3. Ahmed Kitaplığı 2436 numarada kayıtlı olan Türkçe divanında da Şiban ve Şibânî mahlaslarını kullanmıştır.

Göçebe Özbeklerin lideri olan Şiban Han, güzel sanatların birçoğuyla ilgilenir ve âlimlere, sanatkârlara sahip çıkar, onlarla ilim sohbetleri yapardı. Şiban Han, Çağatay Türkçesinin âbide şahsiyeti Ali Şir Nevâî'nin döneminde onun diliyle şiirler yazmış, divan tertip etmiş ve bu divanında Hoca Ahmed-i Yesevî'den, piri Hafız Buharî'den saygı ile bahsetmiş ve Seyyid Nesimî ile Ali Şir Nevâî'ye nazîreler yazmıştır. Biz burada Şiban Han'ın Nevâî'ye yazdığı nazîreleri ortaya koyacağız.

Bunlardan ilki Nevâî'nin Nevadirü's-Şebâb'da yer alan

*"Zihî il nihânu saña âşikârâ
Nihân derdime âşikâr it müdârâ*

*Ni derdiññiköñlümde asrargâ tâkat
Ni surriñni ağzımğa almağğa yara*

*Hayâlîñda sevdâ bişürgende eylep
Dimāğımnu âşüste ol müşk-sârâ*

*Firâkiñ ara cân talaşurda yağıp
Hem-ol ğam tağıdın başım üzre hârâ*

*Terahhum terahhum terahhum terahhum
Bütâ çâbükâ mehveşâ gül-izârâ*

*Ķaranĝu durur âlem âhim tünidin
Ķuyaş yañlıĝ aç âriz âlem ara*

*Nevâyîĝa cân âşikâr u nihân sin
Zihî il nihânu saña âşikârâ" (4)*

4- Kemal Eraslan, "XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", Büyük Türk Klâsikleri, 3. c., Ötüken-Söğüt Yay., İstanbul 1989, s. 114.

şeklindeki tevhidine aynı vezin (Feûlün Feûlün Feûlün Feûlün) ve kafiyede yazdığı tevhididir. Şiban Han'ın tevhidini şöyle yazmıştır.

*İlâhi irür birliğin âşikârâ
Kamug derdlerge sin ok sin müdârâ*

*Siniñ işkiñni saklay alman köñülde
Közüm gammâzi anı kılmağğa yara*

*Bişürgil hayâlimde sin müşg ü 'anber
Yayıp-sin cihân içide müşg-i pârâ*

*Firâk eylemegil âhir demde imân
Hem ol hecridin salma başımğa hârâ*

*Terahhum ile eylediñ bāğ u cennet
Ki hüsnüñge mağrûrdur gül-izârâ*

*Karangu köñül üzre şaykal ilâhi
Şabūh dig yarutğıl anı Allâh ara*

*Şibânnıñ köngüldeki sin-sin bilür-sin
Şer'at bile anı kıl anı âşikârâ" (5)*

Burada en önemli husus konu ve kafiye birliğidir. Sadece 3. beyitteki "müşk-sârâ" kelimesi Şiban Han'da "müşg-i pârâ" şeklindedir.

Şiban Han'ın Nevâî'ye yazdığı ikinci nazîre ise bir gazeldir. Nevâî'nin matla beytini aynen gösterdiği bu nazîre 64b-2, 65a-6 varaklarındadır. Yine aynı vezin ve kafiyenin kullanıldığı bu gazel aşağıdadır:

"Mevlânâ 'Alî Şir aytur

*Tañ imes ger çin yüzinde kahrın mevcûd imes
Közgünüñ çün kim körünmek cevherin ma'hûd imes*

5- Şiban Han, Divan, (Topkapı Sarayı, 3. Ahmed Ktp., Nr. 2436, vr: 8a-2, 8b-3.

Ve'l-Cevāb

--- / --- / --- / ---

Yār yüzündin özge tañ fehmine çün mevcūd imes
Könlüm içre yārdın özge kişi ma'hūd imes

Hecr ara köygen köñül hālını bilmesdür kişi
Her ki yansa 'ūd tig ol hoş nefesdür dūd imes

Nâveki peykânıdın yār açtı könlüm gül-şenin
Lâle-zār bağrım kanıdın reng alur âlūd imes

'İşk mevcinde naşîhat kılguçınıñ fehmi yok
Zülfiniñ çevgânıdın bil perhîz itmek sūd imes

Her niçe min yār vaşlın izdesem red kıldı nefis
'İşk yolında anıñ tig hiç kim merdūd imes

Yār 'ışkındın bilinedür köñülnüñ cevheri
Ay Şibānî 'ışkdın özge barı behbūd imes

Yār 'aksin körer irmiş ol muşaffā balda
Baldın bir sâkiyā kim özgesi maqsūd imes" (6)

Yine Nevâî'nin,

Köñül her tün ferâğ istep belâ taşını yastanmas
Eger her dem niçe katla ol ay küyini aylanmas

şeklindeki matla beytine yazdığı naziresi aşağıdadır.

"Cevāb-ı Hazret-i Hân

--- / --- / --- / ---

Biliñ kim 'aşık-ı şādık bu tün yastuğa yastanmas
Köñül kim 'ışğa yüzlense bu dünyā küyin aylanmas

Velî min neyleyin bu nefis ğaflet uykusın kıldı
Niçe va' u naşîhatnı işitse hergiz uyğanmas

6- Şiban Han, a.g.e., vr 64b-2, 65a-6.

Kişi kim 'ışk lāfını kılur bolsa kiçer başın
Ne 'aşık bolur ol kişi kiçe pervāne tig yanmas

Hayāli ğamzesi oķı köñülni tola kan ğıldı
Körüñ bu ğamze peykānın niçe kim suğarur ğanmas

Cünün ehliniñ âhir ğurmenini 'ışk olı yaķtı
Munuñ tig 'ışk otığa meger ğādī turur yanmas

Ne bilsün 'ışk esrārın muĥaddisler bile müstī
İşāret niçe kim ğılsam bu sırıu mindin öğrenmes

Bularnıñ ğaylıdur barı mey ü meyĥānedin ğāric
Bu ne taķvā turur bilgil 'aselğa barmāğın banmas

Ki 'ömr otı bu miĥnetler bile tutķıl 'asel sāķī
'Aselni içmegen kişi bular ğaylığa ğatlanmas

Bu ğavğa içre töhmet ğılsa maña Şeyhü'l-islāmī
Ki 'arif bolur ol kişi bu ğavğalardın atlanmas

Şibānī iç bu miĥnetler bile cām-ı muşaffānı
Kişi kim içmedi meyni bu 'ışk otığa örtenmes" (7)

Şiban Han'ın Nevâi'ye yazdığı 4. nazîresi Bedâyiü'l-Vasat'ta yer alan bir gazelinedir (8). Bu nazîre de şöyledir.

"Mevlânâ 'Alī Şir aytur

Ya kaşınğa ğatl üçün zînet firāvān eylediñ
Kim hem anıñ lāceverdî hem zer-efşān eylediñ

Cevāb-ı Hazret-i Hān

- . - - / - . - - / - . - - / - . - -

Ķaşlarıñnıñ oķıda kine firāvān eylediñ
Yüregimni çāk itip şafşha zer-efşān eylediñ

7- Şiban Han, a.g.e., vr. 65a-7, 65b, 66a-5.

8- Bedâyiü'l-vasat, Ali Şir Nevâi, Divan, Giriş söz ve körsetgiç ve tikstni neşрге tayyarlavçi L.V. Dimitriyeva, Fen Neşriyatı, Moskova 1964, 115b-3-9.

Levh yüzüñde 'acebdür bu yazılğan ikki ya
Kim nitip yazıp bu ya ğamzeñni peykān eylediñ

Ança şabrım ğalmadı körgende ol ğonca-dehān
Şabr u 'ışkımnı meger ağzıñda pinhān eylediñ

Tā Heri'niñ hūbları la'linde ğıldı fitneni
Bu iki zülfde iki köz āfet-i cān eylediñ

Sāye dig tüşti şanavber veh ayağıñ astıda
Tā ğadiñni bāğ ara serv-i ğurāmān eylediñ

Ēül yüzüñni körgeli lāle için ğan bağladı
Bülbül-i āşüfte tig köñlini sin ğan eylediñ

Ay Şibāñi yār eger luşını ğılsa ğılmasa
Bolma nevmid 'ışkıda ança ki eřğān eylediñ" (9)

Şiban Han'ın Nevāf'ye yazdığı ve Divanının 96a-1; 96b-5 varakları arasında yer alan 5. nazîresi matla beyti,

Ol zekannı öpe vü ğül-ğüñedin nezzāre ğıl
Kim irür bir alma kim rengi irür ağ u ğızıl

olan gazeline yazdığı nazîredir. "Cevāb-ı Hazret-i Sāhib-Kırān" ifadesiyle başlayan nazire şöyledir:

"Mevlā 'Ali Şir aytur

Ol zekannı öpe vü ğül-ğüñedin nezzāre ğıl
Kim irür bir alma kim rengi irür ağ u ğızıl

Cevāb-ı Hazreti Sāhib-Kırān

- . . . / - . . . / - . . . / - . . .

Sun'-ı Ēakñı bilmegen ğül yüzine nezzāre ğıl
Kimdin aldı reng ü bû ğonca-şıfat ağ u ğızıl

9- Şiban Han, *Divan*, vr. 86b-1, 87a-5.

*Bāğ içide serv-şadler kim kórer-sin cilve-ger
Yüzde bir takrîrin itmes bu şalem tig yonsa til*

*Niçe özüñni tıyar-sin gonca tig bağlap köñül
'Işık sırrı kızlı bolmas il ara gonca açıl*

*Serv-şadd ü lāle-ruhlar zülfide körseñ şemîm
Sünbül-i hoş-būynı sin müşğ ü 'anber sanmağıl*

*Özni andağ yasaban il kizer irse şüfîler
İzder irseñ dürr-i ma'nā şüfî meyhānede bil*

*Nefs hem-rehliğidin sin il kizer-sin mest olup
Mest olduñ uşbu dünyā meydin imdi ayıl*

*İçmegen bolsañ Şibânî bar-çı ol meyhāneğa
Kim uşol gül-gūne şüret cāmıdın bolğıl 'akıl" (10)*

Yukarıdaki şiirlerden de anlayabileceğimiz gibi Şiban Han, Ali Şir Nevâî gibi büyük bir zâtın zirveye çıkardığı Çağatay Türkçesi ile şiirler yazmış, hatta Nevâî'ye nazîre yazacak kadar edebî cesarete de sahip olmuştur. Şiban Han'ı klasik Çağatay şâirlerinden ayıran önemli özelliklerden biri, onun kendisini fazla yormadan düşündüklerini, duyduklarını sanat endişesinden uzak bir şekilde yazıya geçirmesidir. Bir diğer ve önemli özelliği ise Şiban Han'ın şiirleri Türkistan'ın tarihinin ve coğrafyasının manzum olarak karşımıza çıkışıdır.

10- Şiban Han, a.g.e., vr. 96a-1, 96b-5.